

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ - ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА –
LINGUISTICS AND LITERATURE

ӘОЖ 821.122.0

Аманбекқызы Ж.,* Тогатай М.М., Алтаева Н.А.

магистр, аға оқытушылар, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушылар, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушылар, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

АБАЙ МҰРАСЫ – ДАНАЛЫҚТЫҢ ДӘНЕГІ, АҚЫЛДЫҢ КЕНІ

Автор корреспондент: amanbekkyzy85@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Абай мұрасындағы ұлттық таным, терең философиялық ойлар адамның ішкі күйінің көрінісі ретінде сипатталады. «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңі талдана отырып, адам бойындағы ақыл, қайрат, жүрек, әділет, рақым сезімдерінің алар орны мен адам болмысының қалыптасуына тигізетін әсері туралы айтылады. Тілге жеңіл, көңілге қонымды өлеңнің астарында жасырылып жатқан тегеурінді ойлар мен түйінді тұжырымдар Абайдың басқа шығармалары - қарасөздерімен салыстырыла отырып талданады. Абай даналығының ұрпақ тәрбиесіндегі орны, жақсыға асық, жаманнан қашық болуға үйреткен тәлімді ойларынан көптеген оң тұжырым түйіндеуге болады. Қазіргідей ғылым мен білім, техника мен электроника саласы қарыштап дамыған кезеңде мейірімді жүрегімізді тыңдап, әр сәтте дұрыс таңдау жасай алмасақ, суық ақылымыз адамзатқа зиянын тигізіп, үлкен апатқа алып келері хақ. Құр ақылдың жетегінде кетпей, адам баласы жүрегінің үнін тыңдауға ден қойса, нағыз рухани болмыс, құрыштай қашалған тау тұлға болып қалыптасары анық.

Кілт сөздер: ақыл, жүрек, қайрат, рақым, құмарлық, даналық, тұжырым, толық адам, адамдық борыш, тұлға.

Кіріспе. Бір қарағанда тілі жеңіл, жаттауға да оңай болып көрінгенімен, айтар ойы, ұқтырар ұлағаты терең Абай қазынасы қазақ жастарының санасына сілкініс жасап, ұлт сапасын арттыруға қызмет етеді. Кеңестік таныммен бойымызға сіңген таптық санадан бас тартып, Абай ілімін жаңаша танып, болмыс ретінде оның тереңіне бойлай алсақ, әр қазақтың баласына өрлік пен батылдық, қайсар рух пен білмекке ұмтылыс, өмір сүруге деген талпыныс сезімдерін сіңіре аламыз. Себебі, Президент Қ.К.Тоқаев айтқандай: «...хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру – ұлтты жаңғыртуға жол ашатын маңызды қадамның бірі [1]».

Теориялық талдау. Абайдың әр сөзі тани білген адамға даналықтың дәнегі, ақылдың кені, тұнып тұрған тәрбие көзі десек болады. Бірақ ол терең талдауды, зерттеп тануды, салыстыра түсіндіруді қажет етеді. Бір қарағанда оңай ұйқасқа құрылған жеңіл-желпі өлең өрнегі секілді көрінетін шумақтардан атан түйеге жүк болардай ой салмағын байқауға болады. Мысалы:

«Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та бар қалан[2,15]!»

Мұндағы Абайдың насихаты әр нәрсенің басын бір шалатын, дәмін татып көруге тырысатын көрсеқызар дарақылдық пен ешкімге зияным тимесе болды дейтін мақсатсыз әрекетке қарсы бағытталған. Яғни, өмірдің бар қызығын көріп, жаманды да, жақсыны да байқап, шектен шықпай ащының да, тәттінің де дәмін татамын дейтін мағынасыз рақат

іздеуді сынға алады. Қандай іспен айналыссаң да, ең алдымен адамдық борышты ұмытпа, өмірден тәжірибе жинаймын деп жүріп, кетігін тауып қалана алмай далада қалған кірпіштей өмірінді бос өткізбе дейді. Бәрінің дәмін татып көргісі келетін, әр нәрсеге еліктегіш адам бар кірпіштің орнына қаланып көргісі келетін ақымақ кірпішке айналады. Адамның мақсат-мұраты айқын болғанда ғана бір бағытқа бағытталған даму болады, адамдық борышы да нақтыланады. Абайдың айтып отырғаны да осы – адам әр нәрсеге емес, бір нәрсеге әсемпаз болуы керек. Басқа қызықшылықтары осы ұлы мұрат жолындағы баспалдақтар ретінде қалануы тиіс. Егер адам бір-біріне кереғар құндылықтың соңынан түсіп, мағынасыз ізденіске ден қойса, тек баға жетпес уақытын жоғалтып, өзінің даралығынан айрылады.

Тәжірибелік бөлім. «Біреулер «өмірде ащының да, тұщының да, жақсының да, жаманның да дәмін татып көру керек. Шектен шықпай бәрін көруге болады» дейді. Адамның мұндай типін Маслоу да сипаттаған. Бұл – әсіресе ауылдан қалаға келген студенттің басында болады. «Шектен шықпай, бәрінің дәмін татып көру керек» деп ойлайды. Бір қарасаң, ол өмірден тәжірибе жинап жатыр. Есейе келе ащының да, тұщының қадірін білетін азамат қалыптасатындай көрінеді. Алайда адамдық борышы ұмыт қалады. Тағы да тетігін тауып қалана алмай қалған кірпіш», – дейді «Логотерапия немесе өмірге құштарлық» кітабында [3,62].

Өмірден тәжірибе жинаймын деп құмарлықтың соңынан түскен «ақымақ кірпіштер» өзін-өзі тоқтата алмай, шектен шығып кетсе, құмарлыққа салынғаны соншалық отбасы, жұмыс, адамдар арасындағы сыйластық, адамдық қасиетінің барлығынан айрылады. Есепсіз қарызы мен шетсіз-шексіз өтіріктері соңынан қуғанда, басын тауға да тасқа да ұрып, гомеостазға батып, оңай ғана өле қалғысы келеді. Өмірден тәжірибе жинаймын деп жүргенде өмірінің өтіп кеткенін де сезбей қалатыны жаман.

Сондай-ақ, бұл өлеңде мынадай қызықты ойлар бар:

«Қайрат пен ақыл жол табар,

Қашқанға да, қуғанға.

Әділет, шапқат (*аяу, рақым ету*) кімде бар,

Сол жарасар туғанға [2,15]», – деген жолдарға мән беріп қарасақ, қайрат пен ақыл бәрімізде болғанымен, толық адам болуымыз үшін ол жеткіліксіз екендігін байқаймыз. Себебі, ақыл жамандықтың да, жақсылықтың да бастаушысы бола алады. Жүрегіңді тыңдап, ар-ұят пен әділетке бас қоймасаң, бір-ақ сәтте үйренген өнер-білім, ғылымың қиянаттың қызметшісі болып кетуі мүмкін. Сондықтан да әл-Фараби бабамыз «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген екен. Яғни, ата-бабамыздан бізге жеткен дәстүр мен кие, қасиетті құндылықтарға бас имесек, «обал болады, ұят болады, жаман болады» деген қарапайым тәрбие бастауынан сусындамасақ, суық ақылмен қауіпті адамға айналып кетуіміз әп-сәтте.

Абайдағы толық адам танымының төркініне үңілсек, түп-тамыры сопылық әдебиетке жалғанатынын оңай байқауға болады. Шығыс шайырлары мен сопылық сарындағы ақындардың шығармаларына арқау болған, түрлі талқыға түскен толық адам және пенделіктің кәмалаттығы жөніндегі ойларды өзіндік ой елегінен өткізіп, өзінің ой-сезім дүниесіне әсер еткен ағымдардың бәрін қорытып, өзіндік етіп алады деген М.Әуезов пікірінің шындығына көз жеткіземіз. Сопылық танымдағы толық адам ілімі XIII-XIV ғасырларда жан-жақты дамып, шығыс шайырлары мен ғалымдарының шығармаларында сопылықтың адамгершілік мұраты өркен жайса, кейінірек бұл үрдіс еуропалық ғалымдар арасында да жалғасып, түрлі пікір білдіріп жатқандар болды. Ал, Абай өзінің 38-қара сөзінде Алланы тану жөнінде пікірін келтіре отырып, Жаратушының бойындағы сегіз сипатқа (хаят, ғылым, құдырет, көру, есіту, тілек, сөз, болдыру) қосымша нақылия, ғақылия дәлелдерге сүйене отырып, әділет пен рақымды қосып, он сипатқа толтырады. Бастапқы сегіз сипаттың ішінен ғылым мен құдыреттің символы ретінде ақылды ерекше бөліп алып, өзі ұсынған екі сипатпен біріктіріп, үш сипатқа жіктеп шығады: ақыл, әділет, рақым. Тек осы үш сипатты бойына сіңірген адамды ғана Абай танымында толық адам деп

қабылдауға болады. Осы үш сипаттың бірі – рақымды ерекше саралап жүректің баламасы ретінде ұсынады [4,86].

Нәтижелер мен талқылау. Абайдың он жетінші қарасөзінде дәл осы ойлар жалғасады. Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі айтысып-айтысып, ғылымға жүгінеді. Қарап тұрсаң үшеуінің де айтқаны жөн, уәждері орынды. Алайда, ғылымның шешімі барлық дауға нүкте қояды.

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің басын қосу менің міндетім деп санаған ғылым, бәрінің әміршісі, билеушісі – жүрек болғанын қалайды. Ақылдың қыры көп болғанымен жүрек оның бәрін құптай бермейді. Жақсылыққа жаны құмар, жамандыққа жаны қас ар-ұяттың мекені нәзік жүрек адамды әрдайым игі іс пен орайлы әрекетке жетелейді. Адамзатқа зиянын тигізіп, кісіге қылдай қиянат жасаудан әманда сақтап отырады. Сондықтан да ғылым бұл үшеуінің тартысын жүректің пайдасына шешіп беріп, ақырында ар-ұятқа жүгіндіреді.

Осы жолдарда Абай әрдайым ақылыңа сен, қайратыңды жаны, бірақ оларды жүрегіңе билет депті. Кез келген жағдайдан жол табар тапқырлық осы қасиеттерге жасырылған, әділет пен аяушылық сезімдері бойынан айқын көрініп тұрған адамның бар жерде беделі артып, мерейі де үстем болады. Неге жүректі билеткен десек, жүрек – ар-ұяттың мекені екені анық. Қазақтағы «ардан аттамаған, ардың ісі, арлы адам» деген тіркестер ұятын тыңдаған, ұяттың жетегінде жүрген адамның құрметін арттырып тұр. Жүрегің кең болса, мейірімге толы болса, бүкіл әлемге шуақ шаша аласың. Сондықтан да рақымшылық пен мейірбандық, барлық адамзатты бауырындай көретін ақжүректік ақын мұрасындағы нұрлы ақыл ұғымын айшықтап тұрғандай.

Абайдың «толық адам» іліміндегі адамның үш сипаты – ақыл, әділет, рақым болса, осы жолдарда жүрегіне рақым мен әділет ұялаған жан ізгілікті жанның көрінісіндей сипатталады. Әрдайым ақылыңа сен, қайратыңды жаны, кез келген ситуациядан жол табар тапқырлық осы қасиеттерге жасырылған дейді. Әділет пен аяушылық сезімдері бойынан айқын көрініп тұрған адамның бар жерде бәсі артып, мерейі де үстем болып тұрады. Сондай-ақ, осы жерде 17-қарасөзде айтылған ақыл мен қайраттың жақсылыққа да, жамандыққа да құмбыл болатын айнымалы құбылыс екенін, оларды тізгіндеп, әділ шешімін беріп, шындықты ту ететін жүректің әмірін үстем ететін Абай танымы сан ғасырлық қазақы таныммен астасқан рухани ілімнің бастауындай дей келіп: «Абайда жүрек культінің басым жатуы оның ой-танымының болмысында жатыр деп ұғынамыз» [4,131], – деген абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлының пікірімен толықтыра кетуге болады. Бұл жолдардағы ой төркіні ақын үлгі еткен нұрлы ақыл иесі толық адам әрекетінің ізгілікті көрінісін насихаттау болмақ. Бойындағы ақыл мен қайратына ғана сенген адам толық адам болып саналмайды, адамшылығы толымсыз жарым адам десек те болады. Ол екеуіне жүректі тыңдатып, әділетпен дос болса ғана ақын ойындағы толық адам дәрежесіне жетеді. Өлеңде былай дейді:

«Бастапқы екеу соңғысыз

Біте қалса қазаққа.

Алдың –жалын, артың – мұз.

Барар едің қай жаққа?[2,15]»

Бұл жерде «бастапқы екеу» деп ақыл мен қайратты, «соңғы» деп әділет, шапқатты айтып тұр. «Шапқат» сөзін рақымшылық, аяу сезімі деп түсіндірген екен, бұл сезімдердің тұрағы жүрек екенін ескерсек, барлығын тағы да сол жүрекке бағындырып тұр. Бірақ мұнда қасына әділетті де қосып береді. Яғни, адам баласы әділет пен рақым сезімдерін жүрегіне жиып, ақыл мен қайратымен іс қылса, кемелдікке жетіп, қазіргі сөзбен айтқанда интеллектуалды ұлт құраушы тұлғаға айналады. Қайратты кісі дәулет жинауға ықыласты болса, ақыл жан мен рухтың тамағы – білім көздері мен рухани қазынаға ден қояды. Абай қолданған «шапқат» сөзін мейірімділік пен рақымдылықтың, сезімнің бейнесіндей сипаттап келіп, М.Мырзахметұлы: «Әділет – Абай танымында барлық ізгілік атаулының анасы болмақ»[4,180], – деп түйіндейді. Яғни, абайтанушы ғалымның ойынша, бойына

ақыл, қайрат қана біткен адам әділет пен рақымды сіңірмесе, Абай танымында адамшылығы толымсыз жарым адам саналады. Абай армандаған толық адам дәрежесіне жету үшін ақыл мен қайратқа үстемдік ету жеткіліксіз, сонымен бірге әділет пен рақымды бойына ұялатса ғана барлық ізгі қасиеттері үйлесім тапқан кемел кейіпке ене алады.

«Пайданы көрсең бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма.
Мінінді ұрлап жасырып,

Майданға түспей, бәйгі алма [2,15]», – деген жолдары дәл қазіргі кезде қазақ қоғамындағы бітеу жарадай күлбілтеленіп, жазыла алмай тұрған дертіне арналғандай. Яғни, бас пайда мен өтірік мақтанға семіріп, артық әрекетке аяқ басып, кейін басыңа қайғы бұлтын үйіретін әрекетке жолама дейді. Өз мінінді жасырып, көзбояушылық пен жағымпаздықтың арқасында талас-тартыссыз, анық бәсекесіз, жан қиналмай келген оңай олжаға қызықпа дегені.

«Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден [2,15]».

Яғни, бойындағы болмашы артықшылығыңды өзгенің көзін қыздырып, күндестігін арттыру үшін, қызғанышы мен көреалмаушылығың туғызу үшін қолданушы болма дейді. Лажы болса, «топырақ сипатыңды» жоғалтпа дейді.

Яссауи хикметтеріндегі «Топырақ бол, ғалам сені таптап өтсін» [5], – деген даналық адамды кішіпейілділікке, мейірдандыққа, қарапайымдылыққа үндейді. Абай шығармаларының Яссауи ілімімен үндестігін осындай мысалдардан оңай байқауға болады. Барыңмен мақтанбай, даналар сияқты «әр нәрсені білген сайын түк білмейтініңді түсініп», білімнің шектеулі екендігін мойында, Сократша айтқанда, «Мен түк білмейтінімді ғана білемін!» деген ұстанымнан тайма дейді.

«Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстадтық (*үйретуші, ұста, профессор*) қылған жалықпас,
Үйретуден балаға [2,15]», – деп қорытындылайды.

Қорытындылар. Жалпы, жас ұрпаққа үлгі етерлік кемелдіктің белгісін, толық адамның бейнесін Абай осылайша сипаттайды. Біреуге жасаған жақсылығыңды міндет етпей, ешқашан асылық жасамай, білгеніңмен бөліс, қоғамға, елге пайдалы тұлға бол деп насихаттайды.

Өткен ғасырда Абай қашап шығарған «толық адамы» бейнесі әр адамның бойынан табылса, Президент айтқан бүгінгі «интеллектуалды ұлт» қалыптастырудың алғышарты солар болмақ. Әрбіріміз бойымыздағы ақыл мен қайратты әділет пен рақымға жүгіндіре білсек, қай сәтте де жол тауып, адамзаттың бәрін сүйетін өркениетті тұлғаға айналамыз. Еліміздің дамуына, ұлтымыздың жаңа болмысын қалыптастыруға ықпал етеміз. Кітап – ақыл қайрағы. Абай шығармаларынан түйіндеген осындай ой-тұжырымдарымызды амалымызға асырсақ, ділімізге сіңіріп, әрекетімізге айналдырсақ ұлтымыздың нағыз жаңғыруы, тарихи тізбекке жалғануы да сол болмақ. Абай даналығы әр сәт тұнығына үңілген сайын жаңа жауһарларын, соны таным, тың түсінік ұсына береді. Сондықтан оның тереңіне бойлап, ой маржандарын тере білу, ондағы рухани қазына бойына сіңіре білу – әр адамның рухани қуатын арттырып, намысын жанып, тұлғасын биіктете түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы. // ҚР Президентінің ресми сайты. Нұр-Сұлтан, 9 қаңтар, 2020 ж.

2 Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Олеңдер мен қарасөздер. Алматы: Атамұра, 2014.

3 Логотерапия немесе өмірге құштарлық. Отбасы хрестоматиясы. / Құраст.: С.Керімбай, Ә.Нәби, М.Төлеген, С.Тайғарин. Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2016. 472 бет.

4 Мырзахметұлы М. Абайдың «Толық адам» ілімі Алматы: «Қазығұрт», 2020. 240 б.

5 Диуани хикмет. (Қазақ тіліне транскрипциялаған және жауапты редакторы: Д.Т.Кенжетай. Тәржімалаған Ә.Бөкебаева) Алматы: «Нұрлы Әлем», 2010. 296 б.

Аннотация: В данной статье национальное познание в наследиях Абая, глубокие философские мысли описываются как отражение внутреннего состояния человека. Анализируя стихотворение «Әсемпаз болма әрнеге», в котором рассказывается о роли человеческого разума, силы, сердца, справедливости, сострадания и влияния на формирование человеческой природы. Подсознательные мысли и ключевые идеи, скрытые под простым стихотворением, анализируются в сравнении с другими произведениями Абая – слова назиданиями. Роль мудрости Абая в воспитании будущего поколения можно понять во многих положительных мыслях из его произведения, которые учили нежно относиться к добру и избегать зла. В сегодняшнем быстро развивающемся мире науки, образования, технологий и электроники, если не прислушаемся к своим добрым сердцам и не сделаем правильный выбор в любое время наши умения и навыки могут быть обречены на катастрофу. Если человек следует не только за разумом, а прислушивается к голосу сердца, он станет настоящим духовным человеком.

Abstract: In this article, national knowledge in the heritage of Abai, deep philosophical thoughts are described as a reflection of the inner state of a person. Analyzing the poem «Әсемпазболмаәрнеге», which tells about the role of human mind, strength, heart, justice, compassion and influence on the formation of human nature. Subconscious thoughts and key ideas hidden under a simple poem are analyzed in comparison with other works of Abai - words of edification. The role of Abai's wisdom in the upbringing of the future generation can be understood in many positive thoughts from his work, which taught him to be gentle with good and avoid evil. In today's rapidly developing world of science, education, technology and electronics, if we do not listen to our good hearts and make the right choice at any time, our skills and abilities can be doomed to disaster. If a person follows not only the mind, but listens to the voice of the heart, he will become a real spiritual person.